

MÓN ANTIC I ALTA EDAT MITJANA A GIRONA EN LA HISTORIOGRAFIA D'ENÇÀ DE LA FUNDACIÓ DE L'INSTITUT D'ESTUDIS GIRONINS (1946-2023)

J.M. NOLLA

Resum

En els setanta-cinc anys que van de la fundació de l'Institut d'Estudis Gironins al 2022 en el camp històric que aniria dels inicis de la conquesta romana (218 aC) a la fi del primer mil·lenni de l'era, els canvis han estat tan enormes gràcies a la recerca arqueològica, que, mirat en perspectiva i des de fora, sorprenen. El canvi de paradigma s'hauria de situar a les acaballes de la vuitena dècada del segle XX i hi tingué molt a veure la consolidació i el creixement del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques (1975) i la creació del Col·legi Universitari de Girona (Universitat Autònoma de Barcelona) (1969) que esdevingué més endavant (1992) la Universitat de Girona. Aquesta dinàmica engrescadora està en perill d'estrancar-se.

Paraules clau

Arqueologia, STIA, UdG, història urbana.

Abstract

In the seventy-five years that go from the foundation of the Institute of Gironin Studies to 2022 in the historical field that go from the beginning of the Roman conquest (218 BC) to the end of the first millennium of the era. Changes have been so enormous thanks to archaeological research that, when viewed from the outside, they are surprising. The change of paradigm took place at the end of the last decade of the 20th century and marked the consolidation and creation of the Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques (1975) and the creation of the Col·legi Universitari de Girona (Autonomous University of Barcelona) (1969) which is more (1992), the University of Girona. This encouraging dynamic is in danger of collapsing.

Keywords

Archeology, STIA, UdG, urban history.

INTRODUCCIÓ

Les consideracions que exposarem tot seguit prenen com a centre principal la *ciuitas* de *Gerunda* (*municipium gerundensium*) i, per a època carolíngia i altmedieval, quan aquella manera d'organitzar el territori havia desaparegut, la ciutat pròpiament dita, amb els entorns immediats, allò que en l'època anterior s'anomenava *suburbium* (Palahí, 2013; Palahí, 2019, p. 7-16; Palahí et al., 2019, p. 461-494). És el tema que proposà l'organització del congrés quan decidí l'estructura d'aquesta jornada, amb una ponència general i d'altres ordenades cronològicament, des dels temps més remots fins a l'actualitat. Tanmateix, ens permetrem, quan convingui, fer referències al territori més oriental de l'actual província de Girona, tot posant de manifest que les novetats assolides a la ciutat dels quatre rius tenen el seu paral·lel global un xic arreu d'aquesta àrea geogràfica.

El nostre coneixement sobre l'època que ens proposem analitzar, dels inicis de l'arribada de Roma (218 aC) fins a la fi a la darrerria del segle XII, ha canviat substancialment, de fet, radicalment, com a conseqüència, sobretot, de l'ús extensiu de la pràctica arqueològica no només de les excavacions programades a cura d'institucions de recerca (universitat, museus, instituts, centres d'estudis...) sinó, també i principalment, per aquella generada per l'obra pública i privada i exigida per la nova legislació, especialment després de l'aprovació de la llei de patrimoni de la Generalitat de Catalunya de l'any 1993, una llei que tocava modernitzar tot millorant-la substancialment.

Per a bona part d'aquesta llarga etapa, les dades textuais ni han augmentat ni augmentaran; no podem confiar en descobertes significatives en aquest camp. Les troballes epigràfiques, sempre escadusseres i lligades especialment a la recerca arqueològica, obren escadusseres possibilitats. Per a l'època posterior, pot haver-hi sorpreses, a mesura que es vagin publicant noves sèries documentals i, tanmateix, l'arqueologia ha obert, per a aquesta etapa, esplèndides possibilitats. Estem, doncs, en mans de la recerca arqueològica per poder aprofundir cada vegada més a conèixer millor i més sòlidament la història de la gent que ocupà aquestes terres durant aquelles llarguíssimes etapes. Cal, però, saber amb qui ens juguem els quartos i assumir que les dades, plenament històriques, que ens proporciona la recerca arqueològica són les que són i tenen els seus límits.

EL PUNT DE PARTIDA

Albirem, en aquests tres quarts i escaig de segle que pretenem analitzar, dues grans etapes (que, afinant, podríem subdividir en unes quantes més) perfectament definides. La primera, amb arrels a la segona meitat/darrer terç del segle XIX, aniria de l'any 1946 fins al final del darrer quart del segle XX, entre 1974 i 1977 i, si voleu, fins a la reinstauració de la Generalitat de Catalunya, el 1981.¹ Podríem anomenar-la, per entendre'ns, de continuïtat, perquè en tots els aspectes seguí el model anterior amb, evidentment, alguns pocs canvis.

L'any de la fundació del nostre Institut, les coses no eren pas millors que el 1936. Hi havia un director del *Cuerpo de Archiveros, Conservadores y Arqueólogos* al museu arqueològic de Girona, algú de fora, que hi estava poc temps i rarament s'interessava per aprofundir, a través de l'arqueologia, en la història de la ciutat i del país. Amb una certa visió de futur, L. Pericot, especialment, i M. Almagro, que per diverses raons tenien interessos en l'arqueologia d'aquest territori, van entendre que calia un cop de timó, confiar en algú arrelat al territori per poder llaurar recte. M. Oliva i Prat, un jove funcionari de la Diputació, amb un gran interès per l'arqueologia i unes determinades condicions, va ser triat per tirar endavant aquell pla singular.² Quedava clar que en un futur immediat s'exigiria als gestors de l'arqueologia la titulació universitària corresponent. Calia que aquell jove assenyalat obtingués una llicenciatura en filosofia i lletres. Quan el 1958 ho aconseguí, la Diputació creà el Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques (dins del qual quedava integrada la gestió del museu) que durant uns anys esdevingué una eina cabdal, executant i centralitzant una activitat cada vegada més intensa. Hi havia, certament, un sol tècnic superior per a un extens territori però comptava amb un equip de restauradors, documentalistes, ajudants i amb les corresponents partides pressupostàries. Amb relació al territori se seguia una política general que havia adaptat la manera de fer de la Generalitat republicana, a base d'una xarxa de relacions, d'amistats i de contactes, que servien per incidir, amb bons resultats, sobre la província (Esteva, Caner, Riuró, Sanz, Butinyà, Corominas...). En aquells anys, els *Anales*

¹ L'any 1982 l'activitat arqueològica era gestionada pel Departament de Cultura de la Generalitat.

² Fou Francesc Riuró qui el presentà a Pericot i Almagro.

de l'Institut d'Estudis Gironins, la revista de la institució, esdevingueren una eina utilíssima en donar a conèixer de manera ordenada totes les notícies generades per l'activitat arqueològica del museu i, després, del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques (STIA) i les excavacions programades i anuals al Puig de Sant Andreu (Ullastret). Aquest estat de coses, amb ben pocs canvis (afegim-hi el paper complementari de la *Revista de Gerona*, d'ençà 1955) persistí fins al 1974, quan un desgraciat accident comportà la desaparició d'Oliva i Prats, aleshores amo i senyor de tota l'arqueologia d'aquest territori. Una etapa amb avenços lents però continuats especialment pel que fa a diversos jaciments d'aquestes contrades.³

En relació amb el tema que ens interessa —la història primera de Girona—, el que sabíem el 1947 respecte a l'època romana no havia superat els treballs que signà Serra-Ràfols.⁴ En trenta anys, no havíem anat més enllà.⁵ És paradigmàtic d'aquell estat de coses el breu resum que publicà M. Tarradell (1978, especialment p. 51-52), que no modificava pràcticament les conclusions de Serra-Ràfols, tot aportant-hi més arguments que recolzaven el vell discurs. No s'havia fet res? Ben poca cosa i de molt curt abast (textos de Balil, 1960, p. 186-187; Balil, 1961, p. 118-119, interessants; i, menys valuós, d'Oliva, 1965, p. 91-94). També s'havia excavat, però poc i sense gaire senderi.⁶

I per què, podríem preguntar-nos? Des d'aquest punt de vista no era un fet aïllat sinó recurrent en el context del país i que s'explica, entre altres coses, pel fet de treballar en solitud i per les mancances tècniques d'un personal poc format per afrontar els nous reptes de la moderna arqueologia, d'excavar estratigràficament i de ser capaços de poder datar amb seguretat els estrats identificats. Era una qüestió d'aprenentatge i de massa crítica, d'obertura de portes, d'incorporació a la recerca de saba nova. Calia saber unes coses que abans dels anys setanta no era fàcil conèixer ni a l'abast de tothom. Era un camí que, per llei de vida, havia de fressar el jovent

³ El material i la bibliografia aplegats a Nolla & Casas, 1984, són el testament d'aquella etapa.

⁴ Comptà amb col·laboracions ben significatives entre les quals les de l'arquitecte Rafael Masó i del seu topògraf Francesc Riuró (Nadal & Gil, 2017).

⁵ Els dos articles que resumeixen la seva recerca gironina són Serra-Ràfols, 1927-1931, p. 68-84 i 1942, p. 114-135.

⁶ Deixem de banda la intervenció de Casa Pastors (1970-1973), que no fou mai ni publicada ni interpretada (Nolla & Casas, 2009).

(ara mateix també passa). L'alta edat mitjana havia tingut un xic més de sort. Els dos segles i escaig de domini carolingi quedaven coberts molt per sobre pels documents aplegats en els pocs volums publicats de la Catalunya carolíngia. El dedicat als comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada, tot i que molt avançat (recopilació inicial de Santiago Sobrequés) no veié la llum fins al 2003.⁷ Els *Annals* aplegaven de manera continuada articles puntuals sobre aquella etapa històrica, alguns dels quals d'un valor considerable (pot ser il·lustratiu donar un cop d'ull a Marquès, Mirambell & Palol, 1998).

UNA SITUACIÓ NOVA. EL CANVI POSSIBLE

Però les coses anaven canviant. El curs 1969-1970 es creà el Col·legi Universitari de Girona, que formava part de la novíssima Universitat Autònoma de Barcelona, creada el curs anterior (1968-1969). Feia possible estudiar els tres primers cursos, comuns, a casa. Calia, després, acabar l'especialitat, cursant quart i cinquè a Bellaterra. Les facilitats per aconseguir una llicenciatura s'obrien democràticament. Caldrà, algun dia, valorar des de tots els angles possibles la importància d'aquell fet, la seva incidència. El projecte s'anà consolidant a poc a poc; era cada vegada més independent i amb personalitat pròpia, amb professorat propi, professionalitzat i compromès. A les acaballes de 1992 es creà la Universitat de Girona, que permeté un salt endavant i, per al que ens interessa, significatiu. El seu protagonisme ha estat, per a la història que narrem, absolutament determinant: llicenciats i graduats, becaris, doctorands, doctors, postdoctorats, tesis de llicenciatura (tesines), treballs de màster, tesis, activitat arqueològica continuada, confluència d'interessos...

I, paral·lelament, caldria recordar la decidida aposta de la Diputació amb el Servei que havia creat. D'un tècnic superior únic es passà a tres (i, més endavant, se n'afegí, encara, un altre). Aquella institució esdevindria, durant uns quants anys, el pal de paller d'una intensa activitat. Les excavacions arqueològiques, programades i lligades a projectes de recerca, s'han multiplicat; la producció científica, amb monografies, articles, síntesis, conferències, congressos i jornades, han crescut exponencialment. Van ser uns

⁷ Sobrequés et al., 2003.

anys fantàstics, amb aportacions valuoses, determinants. I gairebé sempre, deixant de banda vells costums, s'ha treballat en equip, amb resultats cada vegada més engrescadors i incorporant innovacions de tota mena. *Cypsela* (1974), la revista científica creada i editada des del Servei, ampliava l'oferta, amb un important salt endavant, dels *Annals* (aleshores també els de Figueres (1957) i de la *Revista de Girona* (1955)).

I tot això què ha significat a l'hora de reconstruir la història antiga i altmedieval de la nostra ciutat?

Donem un cop d'ull a un llistat de resultats tangibles:

– S'ha fixat i contextualitzat el moment precís de la fundació de *Gerunda* (Nolla, 1977; Palahí, Nolla & Vivó, curadors, 2007).

– S'ha posat de manifest que el procés de fundació es realitzà a partir d'altres entitats urbanes anteriors (Burch et al., 2000b; Palahí, Nolla & Vivó, curadors, 2007).

– S'ha pogut proposar de manera fonamentada i raonable el nom de l'*oppidum* que precedí Girona (*Kerunta) i que n'és l'origen (Nolla, Palahí & Vivo, curadors, 2010, núm. 168, p. 327–328).

– S'ha fixat la trama urbana fundacional (Burch et al., 2000a, p. 11–28; Palahí, Nolla i Vivó, curadors, 2007).

– S'ha localitzat el fòrum urbà, deduït i “visible” en la documentació medieval (Canal et al., 2003, p. 167–170; Nolla et al., 2008, p. 158–173; Canal, Nolla & Sagrera, 2015, p. 63–74).

– S'ha identificat una nova porta urbana, la del Fòrum, i la via funerària de Palestrina (Nolla et al., 2008, p. 55–95; Nolla, 2010, p. 246–254).

– Tenim un bon coneixement de les muralles urbanes d'època romana (Nolla & Vivó, 2012, p. 49–69).

– Coneixem, ara, les preexistències romanes de la Seu romànica de Pere Roger (Sureda, 2008, p. 137–147).

– S'ha excavat i identificat el palau urbà del *comes ciuitatis* visigot (Nolla et al., 2008, p. 122–128; Canal et al., 2010, p. 84–91).

– S'ha identificat el lloc de la *mansio* de *Gerunda*, el *xenodochium* i l'hospital de la ciutat (Fuertes & Nolla, en aquest mateix volum).

– S'ha explorat el subsol de la basílica de Sant Feliu amb resultats notables per entendre el procés evolutiu d'aquell sector (Nolla & Palahí, 2011).

– Coneixem molt millor el món funerari urbà i suburbial antic i tardoantic (Nolla, 2012, p. 159–193).

- Coneixem amb notable profunditat el *suburbium* urbà (Palahí, 2013; Costa et al., curadors, 2019, capítols 19 i 20).
- Podem explicar de manera acceptable el paper de la necròpolis tardoantiga del Mercadal com a lloc martirial (Nolla & Palahí, 2014, p. 95–116).
- Valorem adequadament el paper il·lustre del màrtir Feliu, la seva influència i el seu prestigi (Amich, 2006; Nolla et al., 2016, p. 32–41).
- Sabem que *Gerunda* esdevingué una ciutat de pelegrinatge amb tot el que allò comportava (Amich & Nolla, 2011, p. 95–112; Amich, 2006; Fuertes & Nolla, en premsa).
- Coneixem en profunditat el *castellum* de la muntanya de Sant Julià de Ramis (Burch et al., 2006; Nolla et al., 2016, núm. 120, p. 459–469).
- Podem valorar el paper paradigmàtic de *Gerunda* en l'ocupació del territori per part dels visigots (Nolla, Palahí & Prat, 2018, p. 105–130; Nolla et al., 2020, p. 9–34).
- S'ha reconegut l'existència d'una necròpolis visigoda al Pla de l'Horta (Nolla, Palahí & Prat, 2018, p. 105–130; Nolla et al., 2020, p. 9–34; Nolla et al., 2019, p. 233–267).
- Documentem de manera tangible la curta etapa de presència islàmica des de dades arqueològiques i literàries (Bramon, 2000; Bramon, 2001, p. 95–102; Fuertes, 2020, p. 137–160).
- Identificació, datació i posada en valor de les muralles carolíngies urbanes (Canal et al., 2003, p. 107–147; Nolla, 2018).
- Explicació raonable i lògica de l'estima que despertà a la ciutat de figura de Carlemany (o Carlemany, nou fundador de la ciutat) (Nolla, 2018).
- La realitat de la catedral romànica i entorns immediats (Canal et al., 2003; p. 164–211; Sureda, 2008).
- Edicions cabdals de documents de l'alta edat mitjana referits a Girona (Marquès, 1993; Martí, 1997; Sobrequés et al., 2003).
- Identificació del *mikwé* de la segona sinagoga (Canal et al., 2006, p. 30–32, fig. 11).
- Identificació i excavació del *mikwé* de la tercera sinagoga (Sagrera & Vivo, 2016, p. 367–374).
- Identificació i comprensió de la primera imatge iconogràfica de Girona (Canal et al., 2005, p. 88–89).
- La catedralitat compartida de Sant Feliu i Santa Maria i entrada d'aquest conjunt dins dels murs urbans (Canal et al., 2004a, p. 141–159).

- Coneixement precís de l'evolució històrica i arquitectònica de l'antic palau episcopal, ara Museu d'Art.⁸
- Posseïm una bona història urbana de la ciutat d'utilitat general.⁹

I tenim, ara mateix, diverses històries actualitzades dedicades a la ciutat (Palahí, Nolla & Vivó, curadors, 2007; Nolla et al., 2008; Vivó, Palahí & Nolla, curadors, 2012) i altres que la situen dins d'un territori més extens (Nolla, Palahí & Vivo, curadors, 2010; Burch et al., 2013; Nolla et al., 2016). Per a l'alta edat mitjana són determinats, Canal et al, 2003 i 2004b i Sureda, 2008.

I de segur que queden, encara coses al tinter. Pensem-hi.

Així doncs, ara mateix tenim un discurs prou precís, dens, sobre la ciutat i la seva història, ple de buits, d'immenses llacunes, però amb bases sòlides que fan possible comparar història i evolució de Girona amb les d'altres ciutats de l'entorn o de més lluny i veure-hi les corresponents similitud i divergències.

El *miracle* d'aquests anys, però, ens pot enganyar i fer pensar que sabem molt més del que en realitat controlem. Cal tocar de peus a terra i anar sumant i convé no fer-se falses il·lusions. Hi ha molt per fer i molt per reconstruir. L'arqueologia, l'únic camí que ens farà possible anar avançant en aquesta recerca, no només és lenta sinó costosa i els resultats a què arriba no poden quedar desats en despatxos i magatzems. Cal insistir en la importància de treballar en equip, amb amplitud de mires, amb generositat i on tothom s'hi trobi còmode. Aquest és un dels aspectes que, a parer nostre, volia remarcar. Ens cal alguna institució, oberta a tothom, que centralitzi les dades, que les conservi i les posi còmodament a l'abast de tothom que les vulgui utilitzar. Recordem que en l'àmbit de la ciutat anem a remolc de l'activitat urbanística. No és possible dissenyar i executar programes de recerca. Tinguem-ho present.

I tanmateix, si donem un cop d'ull a allò que sabíem abans de l'any 1977 podem quedar astorats però no cal anar tan enrere. La quantitat i, sobretot, la qualitat de les dades ha crescut exponencialment i, en bona part, ha estat conseqüència de la refundació del STIA de la Diputació i de la creació del Col·legi Universitari (UAB) i de la Universitat de Girona.

⁸ Treball realitzat per M.À. Fumanal, J. Sagrera i J. M. Nolla, en procés de redacció.

⁹ Col·lecció Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica amb 13 volums publicats fins ara entre 1992 i 2020.

Però tot això, ara mateix, es troba en un equilibri inestable que podria conduir-nos a una etapa d'aturament o, fins i tot, de regressió.

EL MARC MÉS GENERAL DE LES COMARQUES

En el context general d'aquest territori Empúries constituïa un espai a part, lligat directament a Barcelona des dels inicis de les excavacions programades i de la política d'adquisició de finques (1908), on hi estigueren relacionats els principals prohoms de l'arqueologia catalana d'abans de la guerra civil. En acabar el conflicte aquell jaciment excepcional quedà lligat al Museu Arqueològic de Barcelona i fou gestionat per Martín Almagro. En aquesta etapa la producció científica que aprofità en part l'obra feta anteriorment, fou important. A partir dels anys setanta el ritme va créixer notablement. A partir dels inicis de la darrera dècada del segle XX, els treballs i les publicacions s'han intensificat notablement i sovint amb voluntat de lligar la seva història amb la del territori.¹⁰

En relació amb la resta del país, entre 1946 i el 1958, les actuacions foren moderades, puntuals i majoritàriament darrere de troballes inesperades, casuals, que eren recollides en les cròniques que es publicaven als *Anales* de l'Institut. Després, les actuacions, programades o d'urgència, s'intensificaren considerablement.¹¹ D'aleshores ençà i, sobretot a partir dels anys noranta del segle passat, el salt quantitatiu i qualitatiu ha estat abassegador. Les excavacions continuades en diversos *oppida*, a Empúries, a Roses, en diversos establiments rurals, han permès aprofundir considerablement en el procés d'iberització, en l'impacte i protagonisme de la presència grega i en la profunda romanització d'aquesta zona. Les *Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, publicades cada dos anys d'ençà 1992, recullen puntualment una activitat que ha crescut de manera ingent.

El nostre coneixement sobre el món urbà d'època romana (Empúries, Girona, Caldes de Malavella) i sobre el món rural, amb un cúmul imponent de dades, moltes de les quals d'un altíssim valor, ha fet un salt qualitatiu i quantitatiu molt important. Els nous patrons d'actuació, amb excavacions en

¹⁰ A part de nombrosíssims articles o presència continuada en congressos, jornades i simposis, la col·lecció de monografies emporitanes ha arribat al núm. 15.

¹¹ Les dades, arqueològiques i bibliogràfiques, aplegades a Nolla & Casas, 1984, són en la seva immensa majoria d'aquells anys.

extensió i voluntat d'exhaurir els jaciments, ha mostrat clarament que aquest era el camí que convé seguir.

Afegim-hi l'arqueologia subaquàtica que va néixer dins del STIA de la Diputació i fou l'embrió del Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya, amb excavacions paradigmàtiques (com Culip IV), prospeccions intensives i publicació dels resultats.

I, tanmateix, aquest estat de coses podria perillar, amb una aturada funesta de conseqüències difícils de preveure i no tant per l'aturada de l'activitat general (preventives, urgències) sinó de les excavacions programades lligades a institucions de recerca. Ni a l'antic STIA ni a la universitat s'han cobert les places del personal que s'ha anat jubillant. Si no s'hi cerca solució, cal preveure un empobriment general a l'hora d'avançar en el coneixement global de la història d'aquest país. Tinguem-ho en compte.

Pel que fa a la història de la ciutat de Girona les excavacions futures, a remolc de l'activitat constructiva, aniran aportant dades que faran possible, conjuntament amb una documentació abundantíssima i cada vegada més a l'abast, conèixer més detalls i conèixer-los millor. Al *suburbium*, més enllà de l'àrea urbana, la continuïtat de les excavacions programades (Pla de l'Horta, Sant Julià de Ramis), d'altres que s'hi puguin afegir i el resultat de les preventives fa pensar en avenços cada cop més importants. No fa tants anys aquesta zona que envolta la ciutat no era altra cosa que uns pocs noms i unes poques dades. Ara és un espai que entenem prou bé i en podem explicar els canvis i l'evolució al llarg de més de deu segles.

I en aquesta nova etapa, els *Annals* de l'Institut, de bracet d'altres publicacions monogràfiques i d'altres revistes, haurien de continuar essent notari d'aquesta activitat.

BIBLIOGRAFIA

- AMICH, N.M. (2006). *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana*. Girona (Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, núm. 19).
- AMICH, N.M.; NOLLA, J.M. (2011). "Caritat a la ciutat tardoantiga i carolíngia de Gerunda: els xenodochia". *Miscel·lània d'homenatge a Gabriel Roura i Güibas. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LII, p. 95-112.
- BALIL, A.:
 (1960) *La defensa de Hispania en el Bajo Imperio*, Zephyrus, XI, p. 186-187.
 (1961) *Las murallas romanas de Barcelona*, Madrid (Anejos de *Archivo Español de Arqueología*, II).

BRAMON, D.:

(2000) *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010 (continuació de l'obra de J.M. Millàs i Vallcrosa)*. Vic (Col·lecció Jaume Caresmar núm. 13).

(2001) "Girona en els textos àrabs: encara algunes novetats". *Ier Congrés d'Història de Girona. Girona Dos Mil Anys d'Història. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLIII, p. 95-102.

BURCH, J.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.:

(2000a) "La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització del territori". *Empúries*, 52, p. 11-28.

(2000b) *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*. Girona-Sant Julià de Ramis.

BURCH, J.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D.; MIQUEL, I. (2006) *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El castellum*. Girona-Sant Julià de Ramis.

BURCH, J., CASAS, J.; CASTANYER, P.; COSTA, A.; NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SIMON, J.; TREMOLEDA, J.; VARENNA, A.; VIVÓ, D.; VIVO, J. (2013) *L'alt imperi al nord-est del Conuentus Tarraconensis. Una visió de conjunt*. Girona.

CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J.:

(2003) *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5).

(2004a) "L'entrada del complex episcopal dins murs entre els segles X-XI". *Actes del II Congrés d'Història de Girona. La catedral de Girona (27 i 28 de novembre de 2003)*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV, p. 141-159.

(2004b) *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval (II)*. Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 6).

(2005) *La Girona del segle XIII. L'embranchida de la burgesia (1190-1285)*. Girona (col·lecció Quaderns d'Història de Girona).

(2006) *La forma urbana del call de Girona*. Girona (Història urbana de Girona. Restitució cartogràfica, 7).

(2010) "El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500-segona meitat del segle XII)". *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès* (a cura de N. Figueras i P. Vila). Barcelona, p. 224-234.

CANAL, E.; NOLLA, J.M.; SAGRERA, J. (2015). "El fòrum de Gerunda. Vestigis documentals". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LVI, p. 63-74.

COSTA, A.; PALAHÍ, L.; NOLLA, J.M.; VIVÓ, D. (cur.) (2019). *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrà de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu*. Girona (Sèrie Monogràfica 29).

FUERTES, M. (2020). "La nau central de l'antic Hospital dels Capellans de Girona: intervenció arqueològica". *Actes del VI Congrés d'Història de Girona. Hospitalitas et caritas. Hospitals, cases de beneficència i caritat a Girona al llarg de la història*. Girona, 22 de març de 2019. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LXI, p. 137-160.

FUERTES, M.; NOLLA, J.M. (en premsa). "El primer hospital de Girona. Una proposta ferma d'ubicació". *Actes del VII Congrés d'Història de Girona. La historiografia gironina, avui*. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LXV, en premsa.

- MARQUÈS, J.M. (1993). *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*. Barcelona (Fundació Noguera, col·lecció Diplomataris 1).
- MARQUÈS, J.M., MIRAMBELL, E.; PALOL, P. de (1998). *Institut d'Estudis Gironins. Mig segle de vida acadèmica (1946-1996)*. Girona.
- MARTÍ, R. (1997). *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*. Barcelona (Fundació Noguera, col·lecció Diplomataris 13).
- NADAL, J.; GIL, R.M. (2017). *Rafael Masó arqueòleg*. Girona (Col·lecció Història de Girona 53).
- NOLLA, J.M.:
- (1977) *La Ciudad romana de Gerunda*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- (2010) "Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals". *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès* (a cura de N. Figueras i P. Vila), Barcelona, p. 246-254.
- (2012) "El món funerari urbà". *Parva Gerunda* (a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla), Girona, p. 159-193 (Col·lecció Història de Girona, 48).
- (2018) *Carlemany i Girona. Discurs de recepció de Josep Maria Nolla i Brufau com a membre numerari de la Secció Històrico-arqueològica llegit el dia 27 de setembre de 2018*. Barcelona.
- NOLLA, J.M.; CASAS, J.:
- (1984) *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*. Girona.
- (2009) *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació «Cuina» de Casa Pastors*. Girona (Estudis Arqueològics, 9).
- NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.:
- (2011) *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*. Girona (Estudis Arqueològics, 9).
- (2014) "El cementiri tardoantic del Mercadal de Girona i el culte al màrtir Feliu. Una nova interpretació". *Pyrenae*, 45-2, p. 95-116.
- NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; PRAT, M. (2018). "Visigots a Girona". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LIX, p. 105-130.
- NOLLA, J.M.; VIVÓ, D. (2012). "Gerunda: les muralles". *Parva Gerunda* (a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla). Girona, p. 49-69 (Col·lecció Història de Girona, 48).
- NOLLA, J.M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; CANAL, E.; GARCIA, G.; LLOVERAS, M.J.; CANAL, J. (2008). *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).
- NOLLA, J.M.; BURCH, J.; PALAHÍ, L.; AMICH, N.M.; CANAL, E.; CASAS, J.; CASTANYER, P.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; TREMOLEDA, J.; VIVÓ, D.; VIVO, J.; COSTA, A.; PRAT, M.; SIMON, J.; VARENNA, A. (2016). *Baix imperi i antiguitat tardana al sector nord-oriental de la província Tarraconensis. De l'adveniment de Dioclecian a la mort de Carlemany*. Girona.
- NOLLA, J.M.; CASAS, J.; LLINÀS, J.; PRAT, M. (2019): 13. "Les necròpolis romana i visigoda al nord de la vil·la". *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu* (a cura d'A. Costa, L. Palahí, J.M. Nolla i D. Vivó), Girona, p. 233-267 (Sèrie Monogràfica 29).

- NOLLA, J.M.; PRAT, M.; COSTA, A.; COROMINA, N.; PALAHÍ, L. (2020). "La visualización de los visigodos en Gerunda y sus entornos. Datos significativos de un problema sin resolver". *Post-Classical Archaeologies*, 10, p. 9-34.
- OLIVA, M. (1965). "Recintos fortificados de tipo ciclópeo en tierras gerundenses". *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*. Barcelona, p. 89-109.
- PALAHÍ, L.:
- (2013) *El suburbium de Gerunda. Evolució històrica del Pla de Girona en època romana*. Tesi doctoral, Universitat de Girona.
- (2019) "1. Suburbium. Definició i usos". *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu* (a cura d'A. Costa, L. Palahí, J.M. Nolla i D. Vivó), Girona, p. 7-16 (Sèrie Monogràfica 29).
- PALAHÍ, L.; NOLLA, J.M.; VIVÓ, D. (cur.) (2007). *De *Kerunta a Gurunda. Els orígens de la ciutat*. Girona (Col·lecció Història de Girona 41).
- PALAHÍ, L.; NOLLA, J.M.; COSTA, A.; VIVÓ, D. (2019). "20. El suburbium de Gerunda com espai residencial. De la fundació a l'antiguitat tardana". *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu* (a cura d'A. Costa, L. Palahí, J.M. Nolla i D. Vivó). Girona, p. 461-494 (Sèrie Monogràfica 29).
- SAGRERA, J.; VIVO, J. (2016). "Intervencions arqueològiques al centre Bonastruc ça Porta (Girona, el Gironès)". *Tretzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Banyoles, p. 367-374.
- SERRA-RÀFOLS, J. de C.:
- (1927-1931) "Les muralles ibèriques i romanes de Girona". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VIII, p. 68-84.
- (1942) "El recinto antiguo de Gerona". *Archivo Español de Arqueología*, 47, p. 114-135.
- SOBREQUÉS, S.; RIERA, S.; ROVIRA, M.; ORDEIG, R. (2003). *Catalunya carolíngia. Volum V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona.
- SUREDA, M. (2008). *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona. De la plaça del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC-XIV dC)*, tesi doctoral, Universitat de Girona.
- TARRADELL, M. (1978). *Les ciutats romanes dels Països Catalans. Discurs llegit el dia 18 de maig de 1978 en l'acte de recepció pública de Miquel Tarradell i Mateu a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i resposta de l'acadèmic numerari Lluís Pericot i Garcia*. Barcelona.
- VIVÓ, D.; PALAHÍ, L.; NOLLA, J.M. (cur.) (2012). *Parva Gerunda*. Girona (Col·lecció Història de Girona, 48).

